

Mədəniyyətşünaslıq Fənni Üzrə Kollokvium
Suallarının Cavabları

1. Mədəniyyətşünaslığın predmeti və vəzifələri

Mədəniyyətşünaslıq mədəniyyətin yaranması, inkişafı və tətbiqi haqqında elmdir. Onun predmetinə milli və bəşəri dəyərlərin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi, mədəni proseslərin qanunauyğunluğu və inkişaf dinamikası daxildir.

Mədəniyyətşünaslığın predmetini bütöv sistem kimi götürülən cəmiyyət və mədəniyyət, obyektini isə mədəniyyət subyektləri, mədəni hadisə və proseslər təşkil edir.

Mədəniyyətşünaslıq yeni bir elm kimi bütövlükdə mədəniyyəti və ayrı-ayrı mədəniyyət hadisələrini (maddi, mənəvi, məişət, din, ailə, və s.) araşdırır. Yer kürəsində mövcud müxtəlif və çoxsaylı mədəniyyətlər bir-birini qətiyyənlə təkrar etmir. Hər bir mədəniyyətin özünəməxsus dəyərlər sistemi, davranış, əxlaq normaları və meyarları, ənənələri və s. mövcuddur. XX əsrdə bir fənn kimi formalaşmış kulturologiya humanitar elmlər sistemində daxil olub, mədəniyyəti bütöv sistem kimi, onun çoxşəkiliyini, qarşılıqlı əlaqəsini, mədəni yaradıcılığın tiplərini, mədəniyyətin strukturu və funksiyalarını, sosial həyatda və insan məişətində mədəniyyətin təzahürlərini və inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Mədəniyyətşünaslıq bir elm kimi ümumbəşəri və milli mədəni proseslərin obyektiv qanunauyğunluğu, insanların maddi və mənəvi həyatının mühüm hadisələrini öyrənməyə cəhd edir. Mədəniyyətşünaslıq insan nəslinin mədəni qayda və tələbatlara yiyələnməsi zərurətini araşdırır, mədəni-mənəvi irsin yaranıb formalaşdığı mühiti və ilkin şərtləri öyrənir. Bu məqsədlə mədəniyyətşünaslıq bir elm kimi aşağıdakı vəzifələri öhdəsinə götürür:

- Mədəniyyətin təkamül tarixi, tipləri, qanunauyğunluqları, strukturu və mahiyyətini araşdırmaq.
- Fənlərarası bilikləri əlaqələndirmək.
- Milli mədəniyyətlərin özgürlüyünü qorumaqla qloballaşdırılmasına imkan yaradılması.

- Mədəni cərəyan və tendensiyaaların inkişaf dinamikasını izləmək və perspektivlərini araşdırmaq və s.
-

2. “Mədəniyyət” anlayışının işlədilməsi məsələsi

“Kültür”, “mədəniyyət” anlayışlarının tarixi haqqında araşdırmalara görə, bu termin ilk dəfə romalı filosof-natiq Mark Tulli Siseron tərəfindən (b.e.ə.45–ci illər) «Tuskillian disputları» əsərində işlədilmişdir. Yunan filosofu Demokritin fikrincə, mədəniyyət ikinci təbiət deməkdir. Mədəniyyət istilahı ərəb dilində *mədinə* - şəhər mənasını verir və süni təbiətin yaranması ilə formalaşmışdır. Avropada “kultura” terminini ilk dəfə Şotlandiya alimi A.Fergüson işlətməmişdir. Onun fikrincə, kultura bəşər cəmiyyətinin inkişafında vəhşilik və barbarlıqdan sonrakı dövrü əhatə edir.

Avropa dillərində - alman, ingilis və fransızlarda "*kultura*" əvvəlcə kənd təsərrüfatı termini kimi, emal, becərmə və s. mənasında işlədilirdi. İlk dəfə Avropada alman maarifçisi İ.K Adelunq 1782-ci ildə nəşr olunmuş "İnsan nəslinin mədəniyyət tarixinin təcrübəsi" əsərində mədəniyyət anlayışını elmi və fəlsəfi məzmununda istifadə etmişdir. Ondan iki il sonra İ.Q.Herder (1744-1803) "Bəşəriyyətin tarixinə və fəlsəfəyə dair ideyalar" əsərində "*kulture*" termini artıq metafora kimi deyil, nəzəri və fəlsəfi məzmun kəsb etmiş termin kimi istifadə etdi. Herder qədim tarixi mədəniyyətin və poeziyanın unikallığından bəhs edərək, "mədəniyyət" terminini çoxmənalılığını vurğuladı. Avropa elmi dövriyyəsinə tədricən daxil olan mədəniyyət anlayışı XVIII əsrdə iki mənada – birincisi, biliyin və sənətin köməyi ilə təbiətin üzərində hökmranlıq, ikincisi, şəxsiyyətin mənəvi sərvəti kimi işlənirdi.

Hazırda “mədəniyyət” anlayışı geniş və dar mənələrdə ifadə edilə bilər. Geniş mənada mədəniyyət, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş bütün həyat formalarının - adətlərin, normaların, simvolların, inamların, dəyərlərin, normaların və artefaktların məcmusudur. Bu baxış müstəvisindən mədəniyyətə xalqın həyat tərzini, onun geyimi, məişəti, mətbəxi, folkloru, inancı, dili, həmçinin cəmiyyətdə qəbul edilmiş jestlər, nəzakət, etiket, gigiyenik vərdişlər, ictimai yaşayış qaydaları, təsisatlar, o cümlədən dövlət və iqtisadiyyat daxildir. Dar mənada isə mədəniyyətin

hüdudları mənəvi yaradıcılıq sahələri ilə, sənət, əxlaq, mənəvi fəaliyyətlə məhdudlaşır.

3.Mədəniyyətşünaslıq və onun digər elmlərlə əlaqəsi

Müasir elmi-nəzəri ədəbiyyatda mədəniyyət haqqında müxtəlif, hətta ziddiyyətli şərhlər mövcuddur. Tədqiqatçılar mədəniyyətin məğzi, xüsusiyyətləri, funksiyaları, kateqorial aparatı və s. haqqında bir-birindən fərqlənən mülahizələrlə çıxış edirlər. Müasir dövrdə hətta mədəniyyətə verilən yüzlərlə tərif onun mahiyyətini tam ehtiva edə bilmir. Doğrudur, bu təriflərdə mədəniyyətin ayrı-ayrı, olduqca mühüm tərəfləri əhatə edilir, lakin bütövlükdə onun təsvirini və məzmununu açma bilmir. Bəzi tədqiqatçılara görə, mədəniyyətşünaslıq hələ formalaşma mərhələsindədir, onun predmeti, metodları, elmi statusu hələ tam müəyyənləşdirilməmişdir.

Mədəniyyətin ayrıca bir elmin - mədəniyyətşünaslığın tədqiqat obyektini kimi tədrisi yeni olsa da, mədəniyyət tarixi və prosesləri tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, fəlsəfə və s. kimi elmlərin tərkibində öyrənilirdi. Təsədüfi deyildir ki, hal-hazırda mövcud fəlsəfə, tarix, sosiologiya dərslərinin demək olar ki, hamısında mədəniyyətə dair bəhsə bu və ya digər dərəcədə yer ayrılmışdır. Mədəniyyətşünaslıq elmi antropologiya, sosiologiya və humanitar biliklərin əsasında təşəkkül tapmışdır. Mədəniyyətşünaslığın predmetini mədəniyyət anlayışı təşkil edir. Mədəniyyətşünaslığın obyektini mədəniyyətin yaradıcıları, iştirakçıları, mədəni hadisə və proseslər təşkil edir.

Mədəniyyət cəmiyyət ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə inkişaf edir. Mədəniyyət ictimai hadisə olub sosial həyatın bütün tərəflərini (iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi) ehtiva edir. Bu nöqteyi-nəzərdən onu ictimai həyatın digər sahələrindən ayırmaq, təcrid olunmuş şəkildə dərk etmək mümkün deyildir. Mədəniyyət, ən geniş mənada, insanın həyat fəaliyyətinin bütün əsas sferalarını – maddi istehsalı, sosial-siyasi münasibətləri, mənəvi inkişaf sahəsini, məişəti, insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri əhatə edir. Bütövlükdə, mədəniyyət iqtisadiyyat, siyasət, hüquq, məişət, adət-ənənələr və incəsənətin qarşılıqlı təsirdə olduğu vahid bir sistemdir.

4. Mədəniyyət haqqındakı təyinlərin təsnifi

Mədəniyyət – bəşər tarix boyu insanın fiziki və əqli fəaliyyətinin məhsulu olan ikinci təbiəti yaratmaq, hifz etmək və nəsillərə ötürmək qabiliyyətini özündə ehtiva edir. Latınca becərmək mənasını verən bu istilah təbii – natura sözünün əksi kimi işlədilmişdir. Məsələn, çay təbiətdir, kanal isə mədəniyyətdir. İy təbiətə məxsusdur, parfümeriya mədəniyyətə, səs təbiidir, söz isə mədəniyyətin nailiyyətidir.

Müasir elmi ədəbiyyatda mədəniyyət haqqındakı təyinləri və tərifləri aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür;

- Mədəniyyət - əvvəlki nəsillərin yaradaraq gələcəyə ötürdüyü, bizim həyatımızın əsaslarını müəyyən edən sosial təcrübə və mənəvi irsdir;
- Mədəniyyət - insan davranışını təşkil edən qaydalar məcmusudur;
- Mədəniyyət - təbii mühitə cəmiyyətin uyğunlaşması vasitəsidir;
- Mədəniyyət sənət (incəsənət), əxlaq, qanunlar, adətlər və həmçinin sosial varlıq kimi insanın yaratdığı qabiliyyətlər və bacarıqlar kompleksidir;
- Mədəniyyət - simvolların, inamların, dəyərlərin, normaların və artefaktların məcmusudur. Onda cəmiyyətin tipik xüsusiyyətləri ifadə edilmişdir. Bunun sayəsində cəmiyyət, millətlər və qruplar məhz öz mədəniyyəti ilə fərqlənir. Xalqın mədəniyyəti onun həyat tərzidir;
- Mədəniyyət adət, ənənələr, sosial təcrübə, etiqad və bütün fəaliyyət növlərinin məcmusudur;
- Mədəniyyət insan davranışını normaya salan əxlaqi imperativlər və qaydalar məcmusudur. Burada mədəniyyət əxlaq, etik davranış, səliqə, savad, mənəvi dəyər və intellektin göstəricisi kimi çıxış edir;
- Mədəniyyət mədəni institutlar səviyyəsində kitabxana, klub, teatr, muzey, ali təhsil müəssisələri və s. kimi anlaşılar.
- Mədəniyyət millət, xalq, ölkə və hətta hər hansı sosial stratı xarakterizə etmək üçün işlədilir. Kütlə mədəniyyəti, qədim yunan mədəniyyəti və s.
-

5. Mədəniyyət anlayışına verilən təfsirlər

Mədəniyyətşünaslıqda “mədəniyyət” anlayışına dair müxtəlif təfsirlər mövcuddur: E.B.Taylorun fikrincə, “Mədəniyyət, biliyi, imanı, hüququ, sənəti, əxlaqı, adət və ənənələri, fərdin mənsub olduğu cəmiyyətin bir üzvü olması etibarlı ilə qazandığı vərdişlərini və bütün digər məharətlərini ehtiva edən çox mürəkkəb bir kompleksdir”. Z.Freydə görə, “Mədəniyyət bizim həyatımızı heyvanabənzər əcdadlarımızın həyatından ayırmaqla insanın təbiətdən mühafizəsi və bir-biriləri ilə münasibətlərini tənzimləyən nailiyyət və institutları xarakterizə edir”. E.Kassirerin fikrincə, “Mədəniyyət insanın təkamül yolu ilə təbiətin asılılığından azadolma prosesidir. Dil, incəsənət, din, elm bu prosesin ardıcıl mərhələləridir”. “Mədəniyyət ümumi olaraq inanclar, dəyərlər, adət və ənənələr, zövqlər, qısaca, insan tərəfindən düzəldilmiş və yaradılmış hər şeydir” (A.K.Kohen). Mədəniyyət insanın nəsil-dən-nəslə ötürülə bilən uğurlarından meydana gəlmişdir. Nitsşenin fikrincə, mədəniyyət elm, etiqad, sənət, qanun və qaydalar, adət, ənənə, vərdiş, əxlaq, bütövlükdə isə insanın sosial varlıq kimi nail olduğu bilik və bacarıqların məcmusudur.

Alman filosofları İ.Kant (1724-1804) və G.V.F. Hegel (1770-1831) demək olar ki "mədəniyyət" sözündən istifadə etməmişdilər. Hegel mədəniyyət anlayışını savad, təhsil anlayışı ilə, Kant isə intizam, əxlaq sözü ilə əvəzləmişdi. Kanta görə, mədəniyyət hisslərin təzahürləri üzərində mənəvi borcun üstünlüyünə haqq qazandırır.

Marksist yanaşmaya görə, mədəniyyət varlığın və şüurun bütün sahələrində gerçəkliyin dəyişdirilməsinə, bəşər tarixinin sərvətlərinin şəxsiyyətin daxili sərvətinə çevrilməsinə, insanın gücünün mahiyyətinin hərtərəfli aşkar edilməsinə və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş yaradıcı fəaliyyətdir. Marksist tərifə görə mədəniyyət – bəşəriyyətin ictimai, siyasi, tarixi proseslərdə topladığı maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu, onların yaradılması, çoxaldılması və gələcək nəsillərə çatdırılması üsullarıdır.

6.Mədəniyyətin ilk tarixi formaları

Mədəniyyətin ilk tarixi tipi mifologiyadır. Mif dünyanın yaranması, təbiət hadisələri, ilahi varlıq, bütövlükdə mövcudat haqqında fantastik təsəvvürlərin ibtidai səviyyəsindən ibarət dünyagörüşü formasıdır. Mif və arxaik mədəniyyətə insanların bilavasitə dindən əvvəlki inanc və görüşləri daxildir. Mif mənəvi mədəniyyətin və sosial həyatın ilkin elementlərinin vəhdətini əks etdirirdi. Müasir dünya dinlərinin ibtidai forması olan təbii dinlər mədəniyyətin ilkin tarixi formalarındandır. Magiya və cadugərlik insanların təbii varlığa yaradıcı-mədəni münasibətinin, təbiətə dəyişdirici müdaxilənin ilk mərhələsidir. Mənəvi olanın təbiət üzərində hakimiyyətinin olmasından ibarət olan magiya və cadugərlik xüsusi şəxslərə, harizmatik gücə malik insanlara verilən istedadıdır. İnsanlar öz güclərinə şübhə edirlər və ovsunun köməyinə müraciət edirlər.

Dinin hətta ən erkən formaları belə mənəvi mədəniyyətin izlərini özünə daxil edir. Din (latınca – *mūqəddəs*, ərəbcə - *etiqa*d deməkdir) hər şeydən əvvəl dini təsisatları, dini fəaliyyət və dini münasibətləri ehtiva edir. Onun tərkibində dini təlimlər, dini hisslər, sitayiş və ya ayinlər, dini təşkilatlar və təriqətlər birləşir. Din gerçəkliyin mənəvi mənimsənilməsidir. Yerdən kənar qüvvələrə inam, ruhun ölməzliyinə etiqa

dinlərin əsasını təşkil edir. Din özündə üç elementi: 1) dini təsəvvürlər və ya mifoloji elementi, 2) dini hisslər və ya emosional elementi və 3) dini fəaliyyət və ya sitayiş, ayin və mərasimləri birləşdirir.

7.Qədim Şərq mədəniyyəti

Qədim Şərq mədəniyyətinin məzmununda zərdüştlük ənənələri özünəməxsus yer tuturdu. İki əsas başlanğıcın, xeyirlə şərin, yəni Hörmüzün Əhrimanla mübarizəsi Zərdüştün əsasını qoyduğu qədim dinin mahiyyətini təşkil edir. Ali Tanrı Ahurəməzda (yunanca – Hörmüz) işıq və xeyirxahlığın Tanrısı hesab olunurdu. Onun adında hakimiyyət və müdriklik haqqında təsəvvürlər əlaqələndirirdi (“mazda” – müdriklik deməkdir.). Məsələnin başqa bir tərəfi ondan ibarətdir ki, Hörmüz tək-cə işıq yox, həm də ümumiyyətlə işıqlar səltənətidir. Ulduzlar işığın tək-tək təzahürləridir. Ulduzlar dahilər şəklində şəxsləndirilir. Günəş və planetlər əsas,

xalis və böyük ruhlardır. Onlar hər kəsi qoruyur, hər kəsə nemət bəxş edir və növbə ilə işıqlar səltənətinə hökmranlıq edirlər. Hər şey, bütün canlılar və bütün mənəvi dünya işığa məxsusdur. Hər şey işıqdır.

Qədim Hind mədəniyyətinə buddizmin böyük təsiri olmuşdur. Buddizm etiqad edən insanın əsas məqsədi nirvanaya nail olmaqdır. Nirvana – mokşa (qurtulma, qəlbin yekun olaraq xilas) anlayışının şəkildəyişməsidir. Nirvanaya can atma hissi ehtirasın fəvqünə yüksəlmədir; o, bununla mənəvi olanın müxtəlif növ dəyişməz instinktlər üzərində qələbəsinə təmin edir. Buddizm etiqad edən xalqları sakit mülayimlik və itaətkarlıq fərqləndirir. Buddizm özünü özündən ayırmadır. İnsan nirvanaya nail olan kimi bütün ağırlıqlardan azad olur və bundan sonra heç bir məhvedici qüvvələrin təsirinə məruz qalmır.

Qədim misirlilərin dinində biz çoxlu sayda Tanrı obrazları ilə qarşılaşırıq. Ancaq hamısının qəlbi Osirisdə cəmləşir. Osiris həm həyatın, həm ölümün, həm də bütün canlıların mənbəyi olan Nilin təəcəssümüdür. Osiris-Nil öz qardaşı Setlə (səhra gücünün təəcəssümü ilə) qorxunc mübarizə aparır. Osirisin Setlə bu əbədi dövrü mübarizəsi Misirdə ilin fəsillərini ifadə edir: Nilin daşması, əkin dövrü, yetişmə dövrü və biçin dövrü, habelə qorxunc quraqlıq dövrü (aprel-iyun). Osiris təkcə ölən və yenidən dirilən Tanrı deyil. Onda mənəvi başlanğıc da öz təəcəssümünü tapır. O, qanunvericidir, nikahı müəyyən etmiş, insanlara əkinçiliyi və müxtəlif sənətləri öyrətmişdir. Misir dövlətçiliyi inkişaf etdikcə və qonşu qəbilə və səltənətlər üzərində üstünlük qazandıqca, insanların şüurunda onların həyatlarının faniliyinə qarşı şübhə yaranmağa başlayır. Ölümə qarşı bu böyük etiraz özünün misirlilərdəki qədər parlaq, konkret və yekun və ifadəsini tapmamışdır.

8.Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti

Yunanıstanda fəlsəfə, elm, mifologiya və din demək olar ki, bir-birilərindən heç fərqlənmirdilər və bu da sözsüz ki, yunan Tanrı-larının təbiətində əks olunurdu. Yunan mifologiyası bütün dünyanın yaşadığı ehtiras və arzuların gözəl obrazlarında öz əksini tapan tam bir Tanrı-lar silsiləsini yaratmışdır. İnsanın hər

şeyi bilmək həvəsi ellində azadlıq hissini doğururdu. Azadlıq, mənəviyyat və gözəllik Qədim Yunan mədəniyyətini səciyyələndirən başlıca kateqoriyalardır. Yunanların dini kultu özündə, sanki, həyat poeziyasının davamını əks etdirir. Yunanların “gözəllik dini” insana onun gücünü xatırladır, onu inandırır ki, bütün gözəlliklər nəinki sadəcə təbiətlə qovuşur, həmçinin ruh və cismin, ruh və materiyanın özünəməxsusluğu da burada mühüm yer tutur. Ümumyunan ruhunda xalis ruhun yüksəlişi və ya alçaq hisslərin qələbəsi yox, məhz gözəllik qanunlarına uyğun olaraq genişlənən azad mənəviyyat ifadə olunurdu. Bütövlükdə kosmosentrizm Qədim Yunan mədəniyyətinin başlıca səciyyəsidir.

Roma dini və incəsənəti yunan dünyasından böyümüşdür. Ancaq bunun belə bu dinlərin ruhu tamamilə müxtəlifdir. Roma Tanrıları həddən artıq praktiki və şeyriyyətsiz Allahlardır. Romalıların ciddiliyi onların mənəvi həyatı və dövlətçiliyinin son əsasıdır. Roma dövlət quruluşu, xalqın siyasi həyatı güclü şəkildə onun dinindən asılıdır. Roma dininin başqa bir mühüm cəhəti ümumi olanda məhəbbəti təcəssüm etdirmək həvəsindən ibarət idi.. Roma şüurunda ayrıca ailə böyük dəyərə malik deyil, çünki bütün Roma xalqı, bütün cəmiyyət ümumi ailə kimi nəzərdən keçirilir.

Dünya Tanrıların və insanların ümumi respublikasıdır və bu respublikanı Tanrılar idarə edir. Buna görə də onların insan nəsli ilə ümumi prinsipi (ratio), ümumi həqiqəti, ümumi qanunu, Tanrılardan insanlara keçən eyni xeyirxahlıqları mövcuddur. Romalıları hesab edirdilər ki, dünya onun fəvqündə duran tale ilə yox, Tanrıların iradəsi ilə idarə olunur. Tanrılardan yuxarı heç nə yoxdur. İlahi qanun ilahi ağılla birlikdə doğulan düzgün ağıldır. Məhz qanun insanın Tanrı ilə kainat birliyini yaradır. Onu insanlara təbiətin özü bəxş etmişdir. Siseron deyirdi ki, insan hətta cəzadan qorxmayaraq təbiət tərəfindən qoyulan qanuna tabe olur. Qanunun kriteriyaları - ədalətlikdir (*iustitia*). Sonuncu ümumi fayda kimi başa düşülür. Siseron bir qrup insanların başqa bir qrup insanlara tabe olmasının ədalətsiz olduğunu hesab edənlərə qarşı çıxaraq, müstəqil yaşaya bilməyən insanların, yəni bütün xalqın Romaya tabe olmasının *iustitia* olması ilə razı olduğunu bildirirdi.

9.Orta əsrlər Şərq mədəniyyətinin mənşəyi və səciyyəvi cəhətləri

Şərq mədəniyyəti formalaşarkən Yer üzərində əhali olduqca az idi. Şərqli günəş enerjisi ilə zəngin olan olduqca gözəl, münbit bir ərazidə yaşayırdı. Şərqli, təbiətlə əlaqələri daha güclü, “bio” sistem kimi möhkəm, təbiətdəki harmoniya ilə təmasda, daha sadə, primitiv cəmiyyətdəki “sosial” varlıq kimi formalaşırdı. Təsadüfi deyildir ki, bütün dinlər məhz ilk dəfə Şərqdə yaranmışdır. Şərq mədəniyyəti təbiətə daha yaxındır. Şərq musiqisində, rəssamlığında, ədəbiyyatında, elmində, ayinlərində, adət ənənələrində təbiətdən əxz olunma, təbiətdən bəhrələnmə daha güclüdür. Şərq mədəniyyətinin mahiyyəti, əsas prinsipləri ahəng, harmoniya qanunları ilə formalaşır. Şərq mədəniyyətində günəş amili, günəş enerjisi daha güclüdür. Təbiətin mahiyyətinə daha yaxın olan, Şərq psixologiyasına, ahəng, harmoniya qanunlarına daha uyğun olan İslam dini gücləndikcə müsəlman xalqları daha ön mövqeyə çıxmağa başladılar. İslamın yayıldığı ilk beş əsrdə onun əhatə etdiyi ölkələrdə dünyəvi elmlər sahəsində böyük sıçrayışlar baş verdi. Orta əsrlərdə daha mütəşəkkil, çevik olan türklər Şərq mədəniyyətinə, ümumiyyətlə dünya sivilizasiyasına liderlik etməyə başladılar. Bu zaman artıq Qərb aləmi də nəhəng bir sistem kimi formalaşaraq özünü Yer üzünün digər tərəfinin sahibi kimi göstərməyə başladı. Şərq artıq hiss etdi ki, Yer üzünü artıq əvvəlki Yer üzünü deyildir. Şərq, ilk növbədə türklər, Yer üzündə yaranmış yeni sistemi öz təsir dairələrinə salmaq üçün mübarizəyə başladılar. Amma Şərq bu mübarizəyə, bu potensiala malik deyildi. Onun elmi, mədəniyyəti, siyasəti bu gücə malik deyildi. Digər tərəfdən, müxtəlif səbəblər üzündən mövcud potensialın özü də zəifləməyə başlayırdı. Quranın, dünyəvi elmlərin mahiyyətinin lazımınca dərk olunmaması səbəbindən, müxtəlif hökmdarların, siyasətçilərin təsiri altında yeni yaranan dini təriqətlər, dünyagörüşləri İslam mədəniyyətinin harmonik inkişafına mane olmağa başladı. Bir sıra sufi alimləri elmi təfəkkürün təsiri altında gerçəkliyin dərk, dünyanın fəlsəfi anlamı baxımından olduqca dərinlərə getsələr də, hadisələrə birtərəfli mövqedən qiymətləndirmənin təsiri altına düşdülər. Sosial amillərin rolu lazımi şəkildə qiymətləndirilməməyə başlandı. Beləliklə artıq XIV

əsrdə Yer üzündə elə bir şərait yarandı ki, Yer üzünü bir sistem kimi idarə etmək sahəsində bir ideoloji, elmi, mədəni boşluq yarandı.. Əsrlər boyu Yer üzünün lokomotivi rolunu oynayan Şərq dünyagörüşü şaşırdı, özünü itirdi və gözləmə mövqeyinə keçməyə məcbur oldu.

10.Qərb mədəniyyəti

Qərblilər Şərqdə insan sayca çoxaldıqca, biri - biri ilə fiziki zəmində mübarizə güsləndikcə sıxışdırılan, incik salınan, məğlub olmuş, qaçqın əhvalı ilə Qərbə - coğrafi şəraiti diha kəskin, təbiəti sərt, günəşi az və s. olan ərazilərə sıxışdırılan insanlardır. Qərbdə insanlar cəmiyyət, ölkə, dövlət kimi formalaşanda Şərq artıq çox inkişaf etmişdi. Şərq mədəniyyəti formalaşarkən onun üçün ən qüdrətli varlıq günəş idisə, Qərb mədəniyyəti formalaşanda günəşlə onun arasında bir Şərq qüdrəti də vardı. Qərbli, uzun illər boyu təbiətin səxavəti, dünyadakı sərbəstliyi hesabına romantika, xəyallar aləmində formalaşmış şərqlidən fərqli olaraq daha real amillərin təsiri altında, Yer qayğıları ilə, sosial həyatın sərt tələbləri ilə üz-üzə olaraq formalaşırdı. XV əsrdən başlayaraq, Qərb mədəniyyətinin inkişafı üçün mühüm tarixi şərait yarandı. Amma öz mahiyyəti etibarı ilə də Qərb mədəniyyəti Yer üzünü tamamilə dərk etmək gücündə deyildi. Qərb mədəniyyəti öz mahiyyətinə uyğun olaraq daha çox praktik, pragmatik dəyərlərə üstünlük verməyə başladı. Artıq praktik elm sahələri daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Elmdə harmoniklik yox, praktiklik prinsipləri üstünlük qazandı. Elm sahələri daha çox biri-birindən təcrid olunmağa, biri-birini nəzərə almadan formalaşmaq yolunu seçdi. Şərq elmindən bəhrələnərək və bu bəhrələnməni gizlədən, bir çox hallarda bu elmin incəliklərini axıra qədər dərk etməyən Qərb elmi bir plagiatlıq və məhdudluq özülləri üzərində, nöqsanlı olaraq formalaşdı. Bu nöqsanlı özüllər üzərində qurulan, sürətlə inkişaf edən dünyəvi elmlər Qərb mədəniyyətinin formalaşmasında olduqca fəal rol oynadı. Yer qayğılarına daha çox önəm verən Qərb mədəniyyəti özünü məişətdə, texnikada göstərməyə başladı. Mənəviyyat amilləri arxa plana keçməyə məcbur oldu. XVI əsrdə yaşamış İtalyan siyasətçisi

Nikkolo Makiavellinin (1469 - 1527) “Məqsədə çatmaq üçün istənilən addım məqbuldur!” ideyası sürətlə bütün Qərb aləminin iliyinə, sümüyünə yeriməyə, bu mədəniyyətin xarakterini müəyyənləşdirməyə başladı. Utilitarlıq (öz mənafeyini güdmə), bazar münasibətləri həlledici amillər kimi ortaya çıxdı. XVII əsrdən başlayaraq qərbdə (C. Lokk, A. Smit, Ş. Monteskye və s. alimlərin təlimləri ilə) liberalizm ideyaları geniş yayılmağa başladı.

11. Mədəniyyətin strukturuna dair

Mədəniyyətin strukturuna dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, “*Vinculum Substantiale*” yanaşmasına görə, mədəniyyətin bütün elementləri (din, fəlsəfə, sənət, dil, həyat tərz, ailə quruluşu, təhsil ənənələri və s.) arasında substansional vahid əlaqə vardır. Bu baxış dini mahiyyətə malik olub, «vəhdəti – vücut» ideyasından çıxış edir. Bu yanaşmaya görə, insan, tarix, o cümlədən, mədəniyyət vahid ilahi başlanğıcın məhsulu kimi vəhdət təşkil edirlər.

“*Vinculum Functionale*” yanaşmasına görə isə, əksinə, mədəniyyət elementləri funksional əlaqəyə malikdirlər. Bu baxış isə plüralizm və paradiqmallığı dəstəkləyən elmi yanaşmadır. O, mədəniyyət fenomenlərinin spesifikliyindən çıxış edir və onların subordinasiyasına əsasən iyerarxik strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Sistem kimi bütövlük təşkil edən mədəniyyətin hissə və elementlərinin nisbi sabit quruluşu onun strukturunu təşkil edir. Mədəni sistemin ayrı-ayrı elementlərinin bir-birilə münasibətinə, ehtiva etdiyi sahə, səviyyə, statik (sabit) və ya dinamik (dəyişkən) olmasına, məzmun və s. cəhətlərinə görə struktur vahidlərini fərqləndirmək olar.

Mədəniyyətin strukturunu müxtəlif meyarlara əsasən təsnif etmək olar. Məsələn, sosial struktura görə siyasi, iqtisadi, hüquqi, dini, elmi, texniki, bədii mədəniyyət fərqləndirilir. Gerçəkliyin spesifik mənimsənilməsi üsulu kimi nəzərdən keçirilən mədəniyyət struktur etibarilə biliklər, texnologiyalar və sərvətlərə bölünür.

Səviyyəsinə görə kütləvi və elitar mədəniyyəti ayırd etmək olar. Elitar mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin ali mənəvi fəaliyyətinin nəticələrini ehtiva edir. O, cəmiyyətin müxtəlif - siyasi, elmi, iqtisadi və s. sferalarındakı yüksək təbəqələrinin tələbatlarına uyğun formalaşır. Bundan başqa, bu gün elitaya (fransız sözü “*elite*” – ən yaxşı) yaradıcı ziyalılar – mədəniyyətin yeni sərvətlərini yaradan incəsənət və elm xadimlərini də aid edirlər. Elitar mədəniyyət ictimai tərəqqinin sütununu təşkil edir. Ən ümumi halda isə maddi və mənəvi mədəniyyəti ayırd edirlər.

12.Maddi mədəniyyət

İlk əmək alətlərindən tutmuş bütün fiziki əməyin və fəaliyyətin nəticələrini özündə əks etdirən məhsullar, artefaktlar maddi mədəniyyəti təşkil edir. İnsanın yaradıcı əməyinin məhsulu olan maddi və mənəvi sənət abidələri artefaktlar adlanır. Artefaktlar müəyyən simvolik mənaya malik olub, yarandığı hər hansı konkret dövrün, cəmiyyətin xarakterini müəyyən etmək, öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir.

Maddi mədəniyyət – bütöv bəşər mədəniyyətinin hissəsidir, insanın mənəviyyatının, yaradıcı fəaliyyətinin nəticələrinin əşya formasına çevrilməsidir. Daha doğrusu, insanın yaradıcı fəaliyyəti zamanı təbiət əldə edilən materiallar insanın varlığını təmin edən predmetə çevrilir. Maddi mədəniyyətə müxtəlif istehsal vasitələri – enerji və xammal, əmək alətləri, kommunikasiya və nəqliyyat vasitələri, məişət, idarə, əyləncə təyinatlı tikililər və s. və i.a. daxildir.

Maddi mədəniyyət obyektiv mahiyyətə malikdir, mənəvi mədəniyyət isə, əsasən, subyektiv xarakter kəsb edir. Maddi mədəniyyət nümunələri, məsələn, bina, körpü və ya məscid tikildiyi gündən obyektiv şəkildə mövcuddur. Mənəvi mədəniyyət nümunəsi olan hər hansı mərasim və ya ayin icra olunduqda mövcud olur, əxlaqi rəftar insanın daxili istəkləri ilə subyektiv məqamlarla müşayiət olunur. Bütün mənəvi dəyərlər maddi obyektlər vasitələri ilə ifadə olunur. Məsələn, musiqi ifa alətində, rəsm tabloda, bilik kitabda təcəssüm tapır və s. Və ya əksinə, maddi mədəniyyət mənəvi tərəflərsiz qeyri-mümkündür.

İnsanların yaradıcı əməyi sayəsində, yəni süni şəkildə yaradılan maddi mədəniyyət əşyaları onlara təbii və sosial həyatlarını daha rahat, əlvərişli və səmərəli şəkildə qurmağa imkan verir. Şübhəsiz ki, maddi mədəniyyət nümunələrinin yaradılması insanların müxtəlif tələbatlarının ödənilməsi məqsədini daşıyır. Bu tələbatlar artdıqca maddi mədəniyyət nümunələrinin həm sayı, həm də çeşidi çoxalır, eyni zamanda müasir innovasion texnologiyalar vasitəsilə onların texniki imkanlarının daha da təkmilləşdirilməsi mümkün olur.

13. Mənəvi mədəniyyət

Mənəvi mədəniyyət bütöv bəşər mədəniyyətinin hissəsi olmaqla, bəşəriyyətin mənəvi təcrübəsinin, insanın şəxsiyyət kimi inkişafını təmin edən intellektual və mənəvi fəaliyyətinin və onun nəticələrinin məcmusudur.

Mənəvi mədəniyyət müxtəlif formalarda mövcud olur. Qeyri-maddi və ya mənəvi mədəniyyətə konkret ictimai-tarixi şəraitdə formalaşan miflər, din, biliklər, ideyalar, adət və ənənələr, dil, qaydalar, rəftar nümunələri, davranış normaları, qanunlar, dəyərlər, mərasimlər, ayinlər, simvollar və s. daxildir. İnkişaf etmiş mədəniyyətdə bu komponentlər nisbi müstəqil fəaliyyət sahələrinə çevrilir və müstəqil sosial institut - əxlaq, din, incəsənət, fəlsəfə, elm və s. statusu alırlar.

Cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətində incəsənət vacib yer tutur. İncəsənəti insan fəaliyyətinin digər formalarından fərqləndirməyə imkan verən xüsusiyyəti budur ki, o, (incəsənət) gerçəkliyi konkret bədii obrazlar formasında mənimsəyir və ifadə edir. O, konkret bədii yaradıcı fəaliyyətin nəticəsidir və eyni zamanda bəşəriyyətin mədəni tarixi təcrübəsinin reallaşmasıdır. Bədii obraz təkcə gerçəkliyin zahiri uyğunluğu kimi çıxış etmir, həm də həmin gerçəkliyə yaradıcı münasibət formasında, düşüncə üsulu, real həyatın tamamlayıcısı kimi təzahür edir.

Bədii obraz incəsənətin məğzidir, həyatın subyektiv, müəllif mövqelərindən hissi yenidən qurulmasıdır. Bədii obraz özündə mənəvi enerjini cəmləşdirir, süjet, kompozisiya, rəng, səsdə təzahür edir. Başqa sözlə, bədii obraz gildə, boyada, daşda, səsdə, fotoqrafiyada, sözdə ifadə oluna və eyni zamanda özünü musiqidə,

rəsm əsərində, roman, eləcə də film, tamaşada reallaşdırıla bilər. İncəsənət mədəniyyəti bədii istehsal, dünya haqqında subyektiv təsəvvürlərin yaradılması, müəyyən zaman və dövrlərin rəmzi düşüncə və ideallarının obrazları vasitəsilə mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirir. Mədəniyyətin inkişafında incəsənətin rolu ziddiyyətlidir. İncəsənət konstruktiv və destruktivdir ola bilər. O, insanı yüksək ideallar ruhunda və əksinə tərbiyələndirə bilər.

14. Kütləvi mədəniyyət

Kütləvi mədəniyyət böyük həcmdə istehsal olunan «ümumdünya istehlak elementlərinin» məcmusu kimi şərh edilir. Bu, gündəlik həyat mədəniyyətidir. Onun məzmununu müasir sənaye istehsalının - kino, televiziya, kitab, qəzet, jurnal, idman, turizm və s. məhsulları təşkil edir. Bu məhsulların istehlakı kütləvi istehlakdır, çünki bu mədəniyyəti qavrayan auditoriya böyük zal və stadionların kütləvi tamaşaçısı, televiziya ekranlarının milyonlarla izləyicisidir. Kütləvi mədəniyyət auditoriyanın təhsil səviyyəsi və hazırlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən universal (psixofizioloji) qavrayış mexanizmlərinə söykənir.

Müasir kütləvi mədəniyyətin aşağıdakı istiqamətlərini qeyd etmək olar:

-*«uşaqlıq submədəniyyəti» sənayesi* – uşaqlar üçün mal və oyuncaqların istehsalı, uşaq klubları və s.;

-*kütləvi ümumtəhsil məktəbi* – uşaqları elmi biliklərə qovuşdurur, dünyanın bu və ya digər cəmiyyətin dəyərlərinə söykənən mənzərəsini formalaşdırır;

-*kütləvi informasiya vasitələri* – geniş əhali təbəqələrinə cari informasiyanı çatdırır, ictimai rəyi formalaşdırır, insanların şüuru ilə manipulyasiya edir;

-*milli (dövlət) ideologiya və təbliğat sistemi* – vətəndaşların şüuru ilə manipulyasiya edir, onu hakim elitanın maraqlarına uyğunlaşdırır, kütləvi siyasi hərəkətləri formalaşdırır;

-*kütləvi sosial mifologiya* - müvafiq elmi hazırlığı tələb edən mürəkkəb hadisələri adi - gündəlik şüur qatına «ötürür», «kütlə adamına» özünün elm, siyasət, dövlət həyatına aid olmasını hiss etməyə imkan verir;

-*əyləncə sənayesi* - kütləvi bədii mədəniyyət, psixi gərginliyin azalmasına səbəb olan əyləncəli tamaşalarda (detektiv və bulvar ədəbiyyatı, analogi kino janrları, pop-musiqi, sirk, turizm və s.) təzahür edir;

-*fiziki imic sənayesi* – kütləvi fiziki mədəniyyət, idman turizmi, kosmetik firma və xidmətlər, aerobika, kulturizm və s ifadə olunur;

-*standart maraq və tələbatları* - həyat tərzı və üslubunu formalaşdıran reklam, moda sənayesində təzahür olunur.

15. Kontrmədəniyyət və submədəniyyət

Mədəniyyətin hakim nümunələrini tamamilə inkar edən elementləri də onun ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu və ya digər mədəniyyətin əsasında duran fundamental prinsiplərə qarşı çıxan belə sosiomədəni meylləri kontrmədəniyyət adlandırırlar. Bu termin Qərb mədəniyyətində 1960-cı ildə meydana çıxmışdır. Onu ABŞ sosioloqu Teodor Rozzak elmi dövriyyəyə daxil etmişdir.

Lakin kontrmədəniyyətin meydana çıxmasını XX əsrin spesifik hadisəsi kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Dünya mədəniyyətində hakim mədəniyyətə qarşıdurma prosesi, yeni dəyərlərin yaranması daimi baş verir. Məsələn, Roma imperiyasında xristianlıq, İntibah dövründə dünyəvi mədəniyyət, Maarifçilik dövrünün sonunda romantizm əslində kontrmədəniyyət kimi meydana çıxmışdı. İstənilən yeni mədəniyyət əslində əvvəlki dövrün mədəniyyətinin böhranının dərk olunması nəticəsində yaranır.

Kontrmədəniyyətlə yanaşı, istənilən mədəniyyətdə müxtəlif submədəniyyətlər də var. Submədəniyyət – bütöv lokal mədəniyyətlərin (etnik, milli, sosial) bir-birindən bu və ya digər cəhətlərinin özünəməxsusluğu, spesifikliyi ilə fərqlənən iri tərkib hissələrinə deyilir. Adətən, submədəniyyətlər bütöv bir mədəniyyətin yayılma arealının ətraflarında yerləşir ki, bu da oradakı spesifik şəraitlə əlaqədar olur.

Submədəniyyətlərin mövcudluğu onunla əlaqədardır ki, mədəniyyət, cəmiyyət tamamilə yekcins ola bilməz. Mərkəzi nüvədən başqa, o özündə mədəniyyətin spesifik əlamətləri olan digər qrupları da birləşdirir. Bu arada həmin qrupların

mədəni elementlərinin başlıca hissəsi əsas mədəniyyətə yaxın və ya onunla identik olur. Submədəniyyətlər etnoqrafik, konfessiya, peşə, funksional əlamətlər üzrə, yaş və sosial spesifikasiyada əsasən formalaşır. Məsələn, gənclər və təqaüdçülərin submədəniyyəti yaş fərqləri ilə əlaqədar meydana çıxır. Submədəniyyətlər öz qarşısında hakim mədəniyyəti dəyişdirmək məqsədini qoymur. Onlar hakim mədəniyyətə özünəməxsus formada uyğunlaşır. Məhz bununla submədəniyyət dünyanı dəyişdirməyə can atan kontrmədəniyyətdən fərqlənir.